

Originalni naučni rad

UDK 316.648.2(4):[(=512.161)(497.11)]:[821.111-992“1833/1935”

Sanja Lazarević Radak*

Balkanološki institut SANU

GOSPODARI I ŽRTVE GRADA: PUTOPISNE REPREZENTACIJE *TURAKA* U BEOGRADU (1833–1935)**

Apstrakt: Iako se u britanskim putopisima objavljenim između 1833. i 1935. može izdvojiti nekoliko skupova reprezentacija o *Turcima*, manifestni tekst nije jedina forma govora o ovom stanovništvu. Predstave o *Turcima* koje su nesumnjivo bile dinamične retko nastaju iz neposrednog kontakta koji putnik ostvaruje s njima. Prostor i mesto, u ovim putopisima, istovremeno funkcionišu kao imaginarna stvarnost i materijalni poredak. Grad sa svojom materijalnom stvarnošću prepoznaje se kao tekst kojim se ispisuju kultura Drugoga, njegova politička istorija i budućnost. Simbolička geografija Beograda usložnjava percepciju njegovog stanovništva i omogućuje uvid u teško dostupne aspekte percepcije turskog Drugog.

Ključne reči: *Turci*, Beograd, simbolička geografija, putopisni diskurs, grad, britanski putopisi, orijentalizam

Susret s turskim Drugim: istorijski kontekst

Imagolozi i postkolonijalni kritičari su u proteklih nekoliko decenija istraživali predstave kontinenata, regiona, država i drugih delova sveta, složivši se da su britanska putovanja na Balkan otpočela kasnije nego putovanja u druge delove Evrope (Goldsvorti 2005). Poput drugih putovanja i ova su uslovila interesovanje za etnički sastav, način života stanovništva i kulturne razlike u odnosu na Evropu, za čim je usledilo formiranje stereotipa u okvirima političkog diskursa. Postavljan u okvire putopisanja kao književne forme koja omogućuje proizvodnju reprezentacije, ovaj diskurs je prisutan od uspona Osmanskog car-

* sanjalazarevic7@gmail.com

** Istraživanje je rezultat rada na projektu „Dunav i Balkan: kulturno-istorijsko nasleđe” (br. 177006), Balkanološkog instituta SANU, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

stva do okončanja osmanske političke i vojne dominacije u delovima Balkana i Istočne Evrope (Lazarević Radak 2013, 29). Diskurs o drugome, kao jedan od najznačajnijih elemenata putopisa postaje predmet analize i istraživanja, određujući načine na koje se održavaju odnosi između „nas” i „drugih”. Putopisi su kreativni odgovor na spoljašnje iskustvo koji kombinovanjem istorijskog, fikcionalnog, geografskog, simboličkog i prostornog oblikuju metastvarnost (Tju 2006, 22). Kao posebna književna vrsta čiji je postanak star, a umetnički uspeh relativno novijeg datuma, putopis se kreće po širokoj skali koja na jednoj strani ima reportažu, a na drugoj meditativnu ispovest (Jovanović 1972, 136). Putopisna stvarnost obiluje razmatranjima na polju mentalne geografije, grana se u pravcu etnografije, zadržava osobine književnosti i često rasplamsava političku imaginaciju (Lazarević Radak 2011, 31). Uvidi u putopise, novinske članke, romane i drugu građu pokazuju da se reprezentacije ponavljaju i sporo ustupaju mesto novim reprezentacijama. Kao jednom od najsloženijih termina u humanističkim naukama, reprezentaciji se u imagoškom kontekstu pripisuje moć oblikovanja niza srodnih termina poput stereotipa, mitova, velikih narativa, drugosti. Putnik posmatra neki subjekt, instituciju, predeo i koristi se rečima da bi ih predstavio. Tako nastaje verbalna slika. Između onoga što vidi i onoga što verbalno prenosi posreduju kulturna istorija, lična osećanja, politički kontekst, te slika kao idejni konstrukt razvija složeni odnos sa stvarnošću (Lazarević Radak 2011, 21). Metodologija ovih istraživanja uslovljena je potragom za reprezentacijama. Polazeći od pretpostavke da ontologija nekog prostora nije saznatljiva, u fizičko-empirijskom smislu, istraživači relativizuju dihotomiju na fizičku i simboličku geografiju, te analiziraju tekst kao mesto susreta stereotipa, reprezentacija, diskursa i metafora. Odavde proizilazi potreba za shvatanjem humane i simboličke geografije kao veze između imaginacije i promenljivog materijalnog sveta. Simboličke geografije postaju stilovi mišljenja koji nisu omeđeni fizičkim prostorom, a mogućnost njihovog identifikovanja u tekstu, svodi istraživački postupak na analizu diskursa (Atkinson, Jackson 2008).

U okvirima simboličkih geografija do danas se najpoznatijima smatra polarizacija na Orijent i Okcident, a odnosi moći utkani u njihove predstave, postali su delovi istorija tih prostora. Polazeći od pretpostavki da ove geografije nisu fenomeni prirode niti puki oblici distribucije geopolitičke moći, nego proizvod mišljenja u koji se ulagalo radi čitavog niza, mahom ekonomskih interesa, Said zaključuje da Orijent i Okcident figuriraju kao simboli i metafore koji se reprodukuju u okvirima složene mreže polarizovanih geografija (Said 2009, 42).

Analizirani putopisi objavljeni su u širokom hronološkom rasponu koji omogućuje ukazivanje na dinamiku reprezentacija, ali i na konstantu koja se uočava u semantici prisustva/odsustva Drugosti u jednoj geografiji. No odabrani hronološki okvir nije slučajna. Tridesetih godina devetnaestog veka, putopisi o Istočnoevropskoj Turskoj počinju se masovnije objavljivati u Velikoj Britaniji. Sredinom devetnaestog veka, ovaj deo sveta postaje sve poznatiji britanskim čitaocima, dok se u drugoj polovini devetnaestog veka o evropskoj Turskoj poči-

nje pisati u Sjedinjenim Državama. Tokom Balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, on najzad dobija relativno nezavisno mesto u odnosu na evropsku Tursku, jer Osmansko carstvo tada prestaje da postoji. Između dva svetska rata, počinje se pisati o Balkanu. Iz ovog korpusa mogu se izvoditi zaključci o dinamici stereotipa, ali i o taloženju reprezentacija duž istorijskog diskursa. Tek ovaj okvir, duži od jednog veka otvara mogućnost uvida u stotine putopisa koji predstavljaju taj region kao prostor, mesto, simboličku i fizičku geografiju. Analiza putopisnog diskursa u kontekstu grada kao mesta i prostora ilustruje načine na koje su narativno popunjavane mape simboličkih geografija i konstruisan turski Drugi. Rad reprezentacije rasut je u diskursu kao jednom od najznačajnijih operacionih pojmova u studijama ove vrste. Reprezentacija i stereotip uspostavljaju diskurzivno polje koje zahvata iskaz u svedenosti i jedistvenosti, utvrđuje njegove granice i ustanovljuje njegove odnose s drugim iskazima. No, iza tih granica, otkriva se latentni, suptilni tekst koji dalje utvrđuje, usmerava i pušta u opticaj odnose moći (Fuko 1998, 33). Odsustvo *Turaka* u kontekstu geografije grada prožete orijentalizacijom postaje forma prisustva. Termine *Turčin*, *Turci* ću davati u kurzivu, kako bih označila da oni pre svega imaju metaforičko značenje orijentalnog i imaginarnog Drugog u ovom diskursu, a ne konkretnog pripadnika etničke zajednice. Isto tako, epiteti i imenice koji, pored deksriptivnog, imaju naglašeno ideološko-simboličko značenje, a koji potiču iz diskursa putopisa, dati su ili u kurzivu ili pod znacima navoda; u njim, pored ostalih, spadaju: *prljav*, *zapušten*, *nečist*, *pust*, *pustoš*, *bolest*, *oboleo*, *zdravlje*, *zdrav*, *higijena*, *civilizovanje*, itd. Analiza putopisnog diskursa ostaje instrument kojim se traga za značenjima drugosti i granicama simboličke geografije grada.

U devetnaestom i početkom dvadesetog veka najuticajnije ostaju reprezentacije koje su isprva preuzete iz četrnaestog, a potom iz šesnaestog veka, kada su osvajački pohodi Osmanlija tumačeni u svetlu božje kazne za „moralno posrnuće Evropljana” ili poput neke druge „nepogode” (Muršić 2010, 31–44). S obzirom na to da je od četrnaestog do devetnaestog veka, Osmansko carstvo kontrolisalo četvrtinu evropskog kontinenta i obuhvatalo njene potencijalno najprofitabilnije teritorije, očuđavanje i mistifikacija Drugog bili su neminovni kao obrazloženje vojnih i strateških neuspeha (Nojman 2011, 61–62). Glad, infektivne bolesti i elementarne nepogode koje su pogađale Evropu morale su biti kontekstualizovane na način koji ne narušava izgradnju slike o sebi (Moren 1994, 73–75). Predstave o *Turcima*, zavisile su od sledećih okolnosti: blizina zemlje u kojoj se predstava pojavila u odnosu na Osmansko carstvo, pobeđe i porazi u ratovima između tih država, kulturni aspekti, konfesionalne razlike, običaji, protivrečnosti društvenih normi i vrednosnih sudova (Kuran-Burçoglu 2010, 83–95) Uprkos potencijalnim razlikama, britanski izvori o Osmanskom carstvu u 18. i 19. veku izveštavaju u terminima neodgovornosti, despotizma, ekonomske anarhije i religijske netolerancije, dok se politički diskursi ojačavaju slikama fizičke pojavnosti koja implicira nečistoću, neudobnost i nemar (Jelavich 1995, 17).

Zaključci koji su izvedeni analizom diskursa, tokom opsežnih istraživanja putopisa, romana i druge građe dostupni su i posredstvom drugih metodoloških instrumenata. Istraživači su detaljno obradili reprezentacije turskog Drugog u evropskim književnostima, te su zaključci koje izvode jedno od polazišta za manje uočljiva značenja, simbole i simboličke geografije kakav je grad (Pisarev 2014, 41). Uostalom, percepcija grada je uslovljena širim političkim i ekonomskim kontekstom. Beograd i Zemun kao granice Osmanskog carstva, Austrougarske imperije, te „počeci” i „krajevi” Evrope, određuju reprezentaciju stanovništva koje se u njima zatiče u meri u kojoj stanovništvo određuje ove naseljene gradove. Reč je o kompleksno shvaćenom prisustvu znakova i simbola koji određuju naseljeni prostor i oblikuju vizuelni i narativni identitet posmatranog i opisivanog stanovništva.

Prisustvo *Turaka* u Beogradu, već od devetnaestog veka, za britanske putnike postaje simboličko, utoliko pre što se njihova socijalna, materijalna i duhovna kultura materijalizuje kroz grad. Neposredni kontakti britanskih putnika s *Turcima* su retki, pa uslov njihove reprezentacije postaje ono što se može čulno doživeti – objekti, boje, mirisi, materijalno i široko shvaćeno kulturno okruženje. Odista, uvid u historiografiju svedoči da su današnji gradovi na Balkanu, u devetnaestom veku reflektovali ubrzano propadanje Osmanskog carstva, dok su pobune balkanskih naroda usložnjavale preplitanje političkih i trgovačkih interesa s Velikom Britanijom, Francuskom, Pruskom i Italijom (Ristić 2001, 629–650). Utoliko, prisustvo/odsustvo *Turaka* na beogradskim ulicama može biti shvaćeno doslovno, politički i simbolički. Potreba da se ubrza kraj Osmanskog carstva kretala se, kako u liberalnom, tako u konzervativnom pravcu. Na prvom mestu će se u prvi plan postaviti dobri odnosi s Rusijom, a na drugom, istorijski odjek ugroženosti kolonija i posledice koje je Velika igra ostavila na britansku istoriju (Lazarević Radak 2013, 44)

Predstave o Beogradu u devetnaestom veku sugerišu istrošenost Osmanskog carstva, te je interakcija na relaciji „britanski putnik – tursko stanovništvo”, svodiva na komunikaciju između putnikovih ideja i prizora koje zatiče. Jedan od aktivnih činilaca u njihovom oblikovanju postaju moralne geografije i u skladu sa njima, liberalno usmereni koncept „oslobađanja” Balkana od Orijenta.¹ Kulturno, političko, često grubo konstruisano, „mentalitetско” i istorijsko prisustvo *Turaka*, postaće najznačajniji deo percepcije Balkana kada britanski putnici u prvoj polovini dvadesetog veka budu opisivali balkanske gradove i

1 Moralna geografija je pretpostavka po kojoj se određenim grupama pripisuju prostori i mesta. Ovakva geografija zahteva teritorijalnu prepreraspodelu na osnovama moralnog rasuđivanja. Na primer, diskurs o oslobađanju od „turskog jarma” podrazumeva moralnu geografiju, jer polazi od pretpostavke o negativnom političkom i ekonomskom uticaju Osmanskog carstva na južne Slovene. Velika Britanija je u 19. veku podsticala ustanke koji bi doveli do teritorijalnih podela i usitnjavanja Osmanskog carstva. Ovo političko delovanje bilo je ojačano diskursima koji su podrazumevali moralne geografije. Moralizatorskim tonom opravdane su brojne druge intervencije u doba britanskog kolonijalnog uspona (v. Atkinson, Jackson 2008).

tumačili „karakter” njegovog slovenskog stanovništva.² Odsustvo, gotovo po pravilu, ostavlja snažniji utisak na konzumenta teksta, nego materijalizacija i prisustvo. Relativnost termina *prisustvo* i *odsustvo* odnosi se na materijalno i na idejno; na eksplicitno i na implicitno, i određuje reprezentaciju stanovništva koje putnik zatiče na određenom mestu/prostoru (Deleuze 1990, 256). Relacija između prisustva i odsustva postaje entitet koji kruži oko površine reprezentacije i govori njenim simboličkim jezikom. „Nevidljive” forme mehanički se reprodukuju poput vidljivih (Bart 1981). Odsustvo *Turaka* iz društvenog života britanskih putnika označava njihovo prisustvo i nevidljivo gospodarenje gradom. Beograd postaje nalik „gradu utvara”, omogućujući projekciju pojedinih elemenata viktorijanske književnosti i njihovo uključivanje u putopis o Balkanu (Lazarević Radak 2013, 112). Pusti i tihi gradovi asociiraju na ratove, elementarne nepogode, epidemije, ekonomsko i političko propadanje, a u Beogradu, trošni i napušteni objekti ukazuju na neminovnost razumevanja odnosa između fizičkog odsustva i kulturnog i političkog prisustva *Turaka*.

Reprezentacije humanih geografija kao narativi o kulturama

Analiza prostornih obrazaca zasniva se na pretpostavci o trijalektici opaženog, pojmljenog i življenog. Uporedo s kritikom neravnoteže moći, humanistička gledišta premeštaju jezgro analitičke pažnje s društvenog prostora na mesto na kojem se živi. Tako analiza reprezentacija podrazumeva prostor u kontekstu i mesto u tekstu. Pojam mesta, pre nego reprezentacije, privlači pažnju svojom višeznačnošću (Atkinson, Jackson 2008). Ona mogu biti identitetski i strukturni markeri ili konkretni prostori s granicama i mestima sećanja, te su podložna različitim tumačenjima. Prostor je oslobođen od značenja, dok je mesto humanizovano, pa omogućuje shvatanje mreže koja uključuje ljude, prakse, jezike i reprezentacije. U tom smislu, proučavati interakciju između reprezentacija stanovništva i reprezentacija mesta znači premeravati geografski i istorijski pokretne kulturne stvarnosti analizom simbola koji spadaju u domen imaginarnog i iskustvenog (Gervas, Rose 2010, 5–9). Jedno od takvih mesta je grad. Kao jedna od najčešćih asocijacija na materijalnu stvarnost koja se može lokalizovati i koja služi kao podloga za projekciju kolektivnih imaginacija, grad održava veze s identitetima – Orijentom, Okcidentom, Balkanom ili istočnoevropskom Turskom (Pomijan 2010, 47–62).

Socijalni identitet grada određen je osećanjem sličnosti i mogućnošću komunikacije i socijalne interakcije s drugima, ali i brojnim alteracijama, postavljanjem granica između „nas” i „drugih”, kao punopravnih učesnika u uspostavljanju identiteta. Iz ovih osećanja i mogućnosti proizilaze dalje identifikacije, od kolektivnih preko ličnih, od „pozitivnih”, do „negativnih”, što dopušta da se

2 Oba termina *mentalitet* i *karakter* upotrebljena su u značenju ideološkog konstrukta.

grad, u svojoj materijalnoj i/ili literarnoj stvarnosti prepoznata kao palimpsest. Istorijski delovi, narativi o događajima koji ispisuju značenja grada, metafore transformacije, njegova antropomorfizacija, istorije, napuštene zgrade, otpad i smeće na njegovim marginama, deo su narativnih slojeva koji omogućuju da se on razume i istraži u istorijskom, materijalnom i prostornom kontekstu (Hubbard 2008, 71–79). Kuće, dvorišta, džamije, crkve, bazari, utvrđenja, kao materijalni simboli omogućuju putniku da oblikuje ili rekonstruiše reprezentaciju grada koji ne pripada isključivo materijalnom domenu. Obeležja prostora, raspoređeni objekti omogućuju zamišljanje stanovništva koje naseljava prostor/mesto, čak i tamo gde ovog stanovništva nema ili je sa njim nemoguće stupiti u kontakt. Kao simbolička i materijalna okruženja gradovi funkcionišu po povratnom sistemu – ljudi ih oblikuju, ali oni mrežom znakova i simbola oblikuju svoje „tvorce”, te se uzajamno kreiranje/oblikovanje i menjanje nikada ne prekida. Zato se interakcija putnik–stanovništvo odvija posredstvom grada kao simboličkog prevodioca koji oblikuje vizuelni narativ o istoriji i „karakteru”, formirajući dalje stereotipe, predstave i mitove (Pietrzak, Angiel 2018, 41–52). Boje, mesto/prostor na koje ih putnik postavlja, osećanja u vezi s prostorom, užurbanost, praznina, opustošenost ili trgovci koji vrve poput košnica, samo su neki od simbola i metafora koje mogu govoriti jezikom simboličkih geografija.

Devetnaesti vek: propadanje grada i „bolesnik s Bosfora”³

Već u devetnaestom veku, Beograd i Zemun određeni su istorijskim kontekstom i konstruktom liminalnog (graničnog) položaja (Kačari 2010, 7). Takav položaj podrazumevao je fizički i posledično, kulturni kontakt s *Turcima* kao pretnjom po ono što će se kasnije smatrati evropskim vrednostima, normama i kulturom. Reprezentacija *Turaka* koja se javlja u vreme osmanskog vojnog, strateškog i socijalnog uspona, svodi se na božiju kaznu ili dolazak samog đavola. Razvijajući se između četrnaestog i šesnaestog veka, ovakva percepcija ostaje prisutna u narednih sedamdeset godina, te pred kraj devetnaestog veka počinje dominirati stav da teritorije koje su se našle pod vlašću muslimana treba izmestiti pod evropsko mentorstvo kako zbog toga što su profitabilne, tako stoga što ih naseljavaju neuki, nerazvijeni, necivilizovani narodi, kojima je potrebno uvođenje discipline (Said 2003, 10). Ovim narativima pridružuje se didaktički ton o moralnim dužnostima Evrope, nužnosti civilizovanja, disciplinovanja i spašavanja zatečenog stanovništva iz stanja ropstva, neukosti i primitivnosti (Pavlović 2004, 110). Najsnažniji utisak britanskih putnika odnosi se na *zapuštenost* osvojenih teritorija, njihovu neiskorišćenost, što nagoveštava skori kraj Osmanskog carstva. Utoliko Beograd postaje tek materijalni simbol

3 Ova metafora se koristi da bi označila opadanje Osmanskog carstva u drugoj polovini 19. veka.

koji sažima stanje čitavog prostora pod turskom vlašću. Njega treba preurediti, oživeti, „oteti iz ruku orijentalnog gospodara”. O ovome piše Aleksander Kinglejk, britanski advokat, pisac i jedan od utemeljivača koncepta *grand tour* koji je na putu ka Dalekom Istoku, posetio Istočnoevropsku Tursku:

Muslimanska četvrt grada [Beograda] je pusta; krećete se gore-dole popločanim, krivudavim putem sve do puta koji vodi ka bezličnim, belim kućercima bez prozora; nailazite na prostor pretrpan crnim ruševinama uništenim u požaru; prolazite kraj brda napuštenih predmeta, đubrišta starog jedan vek dok na njemu leže psi slični vukovima, ispruženi na suncu sa ekstremitetima protegnutim kao da su mrtvi; vrane ili svrake mirno stoje na krovovima, s nečim sablasnim u očima pilje u prolaznika; ustajali vazduh limuna i nara postaje sve jači, kako se približavam bazaru ispunjenom suvim, mrtvim mirisom čudnih začina; čeznem za nekim znakom života; hodam spuštajući svu težinu tela ne bih li probudio uspavane; udaram čizmom, ali ona se spušta nečujno na pustu zemlju istočnjačkog grada. Tišina me uporno prati (Kinglejke 1849, 4).⁴

Kinglejkovo krivudanje kroz *zapuštene* delove Beograda zapravo reflektuje političke, kulturne i identitetske nesigurnosti koje se na ovaj prostor projektuju u vreme kolonijalnog uspona i poteškoća koje su pratile Britaniju u vreme donošenja političkih odluka u vezi s očuvanjem ili konačnim prekidom osmanske prevlasti na Balkanu (Brigs 2001, 244). Već zaključak da je „Divno biti oslobođen od ustajalosti evropske civilizacije”, govori o motivima njegovog putovanja i o okviru u koji će postaviti doživljaje i slike sa svog puta (Momčilović 1993). Bezlični beli kućerci koji sugerišu odsustvo kulturnog teksta pojačani su prisustvom htonskih bića, vuka i vrane, koji u britanskoj književnosti devetnaestog veka dobijaju nezamenljivo mesto fikcionalnih elemenata (Ransijer 2008, 11). Transformacija psa s njegovim tradicionalnim značenjima vernosti u natprirodnog slugu htonskih gospodara, zapravo govori o „karakteru” nevidljivog stanovništva, koje se sakriva daleko od pogleda britanskog putnika (Lazarević Radak 2013, 53). Vrane i svrake koje u gotskoj literaturi naseljavaju nadgrobne spomenike, napuštene kuće, ukleta utvrđenja, tradicionalne su ključnice očiju, simboli neuspeha i zle sudbine. Animalni prizori zamenjuju materijalne, govoreći svojevrsnim jezikom koji figurira kao zamena za jezik istorije, naročito istorije sećanja, institucionalizacije i poštovanja kolektivnih narativa. Oni izostaju u pustom, liminalnom prostoru koji kao nemi svedok kraja Osmanskog carstva očekuje *civilizovanje*. No, upravo ova manifestna neispisanost grada poziva putnika da zamisli kako bi prazni i *zapuštene* prostori Beograda izgledali ispunjeni značenjima. Smeće staro jedan vek, umeće se između praznine i očekivanja. Ono zamenjuje spomenike koje je Okcident počeo podizati više od jednog veka ranije i označava neuspehe Osmanskog carstva, pozivajući na jednoglasni zaključak čitalaca – da je reč o kulturi i imperiji nesposobnoj za

4 Svi citati dati su u prevodu autorke ovog teksta – S.L.R. Originali putopisa nisu priloženi usled ograničenja obima rada.

proizvodnju, akumulaciju i kreiranje bilo čega što putnik s Okcidenta ne bi morao smatrati pukim „otpadom”. Citrusni miris limuna i nara koji drugde označavao život, bujanje produktivnosti i imaginacije, iznova zamenjuje materijalnu kulturu. Miris voća koje najčešće asocira na život, samo je jedan od znakova odsustva kretanja, užurbanosti i životne strasti. Bazari, trgovi, prostori koji se interpretiraju kao mesto interakcije i idealni deo grada, ovde postaju još jedna slika umirućeg carstva, „suvog” i „mrtvog” (Lazarević Radak, 2013, 56). U književnostima devetnaestog veka, pisanja o takozvanim orijentalnim bazarima kao osama gradskih ekonomskih centara dopuštaju asocijacije na složenije socijalne i kulturne funkcije ovih mesta (Houghton 1968, 52). Ona ostaju tkivo ljudske interakcije, ekonomskih odnosa i uslovno, preteča modernih robnih kuća, a potom i postmodernih tržišnih centara. U tekstovima o Orijentu, bazar se smatra najuzbudljivijim mestom, a s obzirom na dalje asocijacije na kapitalističku proizvodnju i reprodukciju kakva se razvija sredinom i u poznom devetnaestom veku, mogu se smatrati jednom od prvih spona između Orijenta i Okcidenta (Karini, Mehri 2015, 428–437). No, za Kinglejka, svaki oblik života i ovde se gasi, te i bazar postaje jedna u nizu oznaka propadanja.

Sve je *pusto* i *mrtvo* i za američkog slikara, vajara i pisca, Frensis Mileta, koji u Beogradu, koji je jedan od njegovih umetničkih opsesija, prepoznaje pravi istočnjački grad, opisujući ga rečima:

Nije bilo ničega, baš ničega što bi se moglo videti i zato smo pospano čekali da grad oživi (Millet 1893, 179).

Prizori iz Beograda zapravo govore umesto turskog Drugog koji je još uvek i na samom kraju veka nevidljiv i nečujan, paradoksalno, poput subalternosti, ali mu se može približiti samo iz daljine. Ovo primećuje engleski sveštenik i putopisac koji je, motivisan svojim propovedničkim i duhovnim pozivom, proputovao, do tada, dostupnim delovima sveta:

Sve se može svesti na propadanje, prljavštinu i bedu (Charles Eliot Boileau 1908, 46).

Stari zidovi trule i pretvaraju se u prah. Kuće su prepuštene zubu vremena, a ulice koje su nekada bile kaldrmisane, sada su izlokane; vidi se tek neko oružje bačeno na zemlju, i naoružanje rasuto okolo. Videli smo dovoljno da bismo mogli potvrditi koliko je gola i prazna ova zemlja (Charles Eliot Boileau 1908, 47).

Sve što Parnavel Čerson, engleski pisac, istraživač i putnik, vidi približavajući se Beogradu jesu *zapuštenost* i *odsustvo civilizacije*: „Zemlja deluje pusto”. U ovim gradovima nema ničega što bi putnika moglo asociirati na *civilizaciju* ili *kulturu*. On ne vidi objekte od kulturnog značaja, ne vidi ništa više od pukog preživljavanja, a stanovništvo mu se prikazuje kao isto u svojoj raznolikosti (Tcherson 1855, IV).

Ričard Kleridž američki pisac, izumitelj hidropatije – na koga će se docnije pozivati brojni putnici – u budućoj prestonici ne vidi ništa vredno pažnje, de-

taljnog pisanja, opisivanja i prenošenja, jer se sve može svesti na „loše stanje, odsustvo objekata od istorijskog i umetničkog značaja” (Claridge 1836, VI).

Engleska pesnikinja Džulija Pardo, u Beogradu vidi sličnost s „drugim orijentalnim gradovima”, bar po istrošenosti, propadanju, opustošenosti jer se oko nje „trošni zidovi pretvaraju u prah” (Pardoe 1854, 481).

U skladu s vremenom čiji je predstavnik, Tomas Forester, vlasnik jedne od najvećih manufaktura viktorijanske majolike, u Beogradu i Zemunu vidi puštoš, neiskorišćenost zemlje, prazne prostore umesto naseljenog i živog mesta (Forester 1857, 98). Zamagljivanje materijalnosti Beograda približava grad ništavilu. On se proteže u prošlo i nestvarno, postajući, poput *Turaka*, prisutan u odsutnosti. Dematerijalizacija grada na umoru je i doslovna, jer se sastoji iz otpada i niza praznina. Umesto centralizacije koja se pripisivala Osmanskom carstvu, turski Beograd je poput njegovih uspavanih i nevidljivih stanovnika difuzan, razvejan u prostoru i postaje mera praznine (Pisarev 2013, 138). Ovo omogućuje da se Kinglejkov i Miletov tekst kroz čitanje grada, tumače i kao podrška liberalnoj struji Velike Britanije, koja zastupa stanovište o kulturnoj dekadenciji i političkoj propasti *Turaka* na Balkanu.

Tako „ogoljen i prazan”, još uvek turski Beograd, postaje ne samo anticipacija i svedočanstvo propadanja, već se koristi kao metafora neminovnosti nadolazeće promene. Propast Beograda zapravo je propast Osmanskog carstva, ali i refleksija unutrašnjeg stanja kolonijalne sile iz koje putnici dolaze. Premda se Velika Britanija u ovom trenutku odista našla na svom ekonomskom vrhuncu, industrijalizacija, alijenacija i druge posledice uvođenja kapitalističkih proizvodnih odnosa postaju sve vidljiviji (Brigz 2001, 229). Trend „bekstva” – iako ređe na Balkan, a znatno češće u takozvane „prave Oriјente” kao što su Azija i Afrika – javlja se između dva svetska rata, kada ulice postaju sve bučnije i pretrpanije, a pojedinac se počinje osećati usamljeno i izolovano. Bekstvo od posledica industrijske revolucije, koja je proizvela tradiciju lečenja putovanjem, postaje sve izraženije, dovodeći brojne engleske putnike u nedovoljno istraženi deo Evrope (Ignjačević 2000, 13). Upravo će putopisi u kojima se Osmansko carstvo optužuje za propadanje Balkana postati inspirativni vodič za bekstvo u „manje civilizovane delove sveta”. Stoga će se u tački kritike turskog Drugog na Balkanu i imaginiranja „civilizacijom netaknutih prostranstava”, pa čak i heterotopija koje izvrću etablirano i normirano, naći žudnja za mirom, bilo da je reč o još uvek neizgrađenim prostorima, zemljama koje „nije pokvario asfalt civilizacije” ili onima koji su od ovog simboličkog i praktičnog asfaltiranja odustali. Ovde će putnici naći neke od kasno otkrivenih britanskih oaza „mira i zdravlja”, koji u to doba postaju moda i imperativ. Dužnost Evrope, Okcidenta, jeste da u okvirima ovih geografija stvori *bezbednost*, *higijenu* i kao rezultat – *zdravlje*. Turska, istočnoevropska ili evropska Turska nisu deo tog prostora/mesta, što potvrđuju slike grada. Beograd se ruši i propada poput zgrada koje ga čine, stoga što putnik u njemu zatiče prekoračenja koja upućuju na neizrečeno postojanje normativnih podela. Ovome se pridružuje ulazak u *prljavi* grad,

koji figurira kao značajan motiv još od antičkih drama (Lazarević Radak 2013, 78).⁵ Putnik ulazi u *prljavštinu* i mesto propadanja da bi doneo očišćenje i obnovu. Najpre, on ukazuje na propuste, opominje da bi uspostavio simboličke granice i granice društvenog poretka. Na taj način uspostavlja se simbolička vlastitost. *Nečistoća* ovih gradova, koja je prisutna već u Kinglejkovom prizoru gomile smeća stare jedan vek, označava ne samo nedozvoljeno mešanje kultura, već i pretnju da odsustvo granica može ugroziti kompleksno shvaćeno zdravlje Okcidenta (Lazarević Radak 2013, 78).⁶ U tom maniru o gradovima na Podunavlju piše i Tomas Ansted, engleski profesor geologije, jedan od najuticajnijih autora u ovom naučnom polju i najuticajnijih ličnosti koje su obeležile delovanje Kompanije Istočne Indije: „Postoje tri dela Beograda: srpski, jevrejski i turski. Ne zna se koji je prljaviji” (Ansted 1863, 77). Slično Anstedu, Džordžina Mur Mekenzi – putnica, spisateljica i pristalica Gledstonove politike – primećuje da objekte u kojima žive beogradski *Turci* obeležava *nečistoća*: „Tolerancija na prljavštinu različitog porekla, vidi se pod prozorima, ispod divana, svuda. Ovo poslednje, po mišljenju putnice, prati odsustvo poznavanja načina na koje se uklanjaju nečistoće u okolini kuće” (Mackenzie, Irby 1867, 208).

Kršenje očekivanja kakvo je održavanje higijene pokazuje odnose moći koji su u pozadini moralne geografije. Na nivou simboličkih geografija, *Turci* i sve što britanski putnici, u kulturnom, socijalnom i simboličkom smislu dovode u vezu s njima, podložni su marginalizaciji i primoravanju da se uklope u jasno omeđenu moralnu geografiju Okcidenta (Cresswell 2008, 173–180).

Upravo će Kinglejk – jedan i po vek pre nego što se počelo govoriti o konstruisanju Evrope/Balkana i uopšte simboličkim geografijama – primetiti neprikosnovenu snagu neadministrativnih granica (Muršič, Jezernik 2007, 7–10). *Zapuštenost*, a potom i *nečistoća*, putnika dovode do zaključka o bolesti i visokoj stopi mortaliteta, usled neznanja, nepoštovanja propisa, procedura, usled nebrige za vlasitito okruženje i telo.

Granica: bolnica za „bolesnika s Bosfora”

Prekoračenja u geografiji upućuju na neiskazano postojanje normativnih podela ljudi i ponašanja koje mogu preneti infektivne bolesti (Fuko 2009, 44). Stigavši u Zemun, Kinglejk primećuje da između dva pogranična grada Beograda i Zemuna, nema komunikacije, jer je blokirana karantinom koji treba da

5 *Nečistoća* se može prepoznati u formi insistiranja na neuhigijeni ili, pak, za putnika nerazumljivog i neprihvatljivog prostornog rasporeda. Ulazak putnika u domove zatečenog stanovništva neretko se okončava zaključkom o njihovom nepoznavanju higijene ili neobičnom, „nelogičnom” rasporedu nameštaja. Sličnu zbunjenost putnik oseća u blizini bazara, u naseljima. Spajanje onoga što putniku, iz ugla njegove kulture, deluje kao nespojivo, signalizuje grešku, izmeštenost, v. Lazarević Radak 2013.

6 Više o „logici nečistoće” u Daglas 1989.

spreči širenje kuge. Bolest koja se javila u opustošenom gradu i na njegovim *prljavim* ulicama, nije posledica umiranja od starosti, kako bi se moglo pretpostaviti. Osmansko carstvo nije tek istrošeno svojim osvajanjima, već je *obolelo* od infektivne bolesti koja bi se mogla prepoznati kao posledica brojnih osvajanja i interkulturnih kontakata. Pad, dekadencija, *bolest* i umiranje nekadašnjih osvajača u Beogradu, nisu shvaćeni kao stereotipni kraj imperije na vrhuncu, već kao „geografska bolest” ili posledica epidemije s kulturnom dimenzijom. Ovako, granica između dve imperije, Zemun, postaje široko shvaćena bolnica, u koju treba smestiti umirućeg pacijenta s Bosfora. No, on i njegovi potomci koji ostavljaju *opustošene* ulice i *nemar*, postaju pretnja svom okruženju. Putnici uvode elemente medicinskog diskursa, ne bi li naglasili opasnosti od kulturne epidemije ili pandemije.

Disciplina koju demonstriraju čuvari granice, naslednici nekadašnje Vojne granice, zapravo je jedan od formalnih, zastrašujućih načina na koje se označava ulazak u prostor simboličkog reda. Ovom ekskluzijom nereda iz okvira reda, sprovodi se simboličko čišćenje nevidljivih, ali opasnih elemenata orijentalne kulture. Malobrojni *Turci* koje Aleksander Kinglejk iz Zemuna vidi u beogradskoj daljini „imaju dušu i neku sposobnost mišljenja”, ali je njihova ljudskost i dalje upitna (Kingleake 1849, 51). Njegov itinerer uslovljen je preprekama na koje nailazi putujući kroz predele zahvaćene ovom bolešću. Između Beograda i Zemuna isprečila se geografija bolesti. Usled straha od dodira između Orijeanta i Okcidenta, umesto zidova, podignuti su kontumci, u koje su zatvarani svi oni koji su želeli da iz Orijeanta pređu u Okcident. Smatrali su se zaraženima sve dok se ne dokaže suprotno. Opisi ove granice sugerišu izolaciju, strah, nepoverenje. Dva pogranična grada podeljena su strahom od *kuge*, a njihova putovanja sprečava „teror žute zastave” (Kingleake 1849, 51).⁷ Sva područja za koja se sumnjalo da su zaražena, bila su pod turskom vlašću. Opkoljena kordonima služila su sprečavanju prelaska iz Osmanskog carstva u Austrugarsku. Zato Evans zaključuje da „Turaka–ratnika više nema, ali da su karantini za navodno obolele od kuge, jedna od granica između Evropljana i Osmanlija” (Evans 1973, 94).

Korpusi zdravstvenih inspektora, prinudne intervencije, razmeštaji groblja, postavljanje vešala kao pretnje i podrobna zaštita čitave teritorije, kreiraju geografiju epidemije (Fuko 2009, 49).

Ovako shvaćen grad zapravo je potencijalni izvor zaraze, a njegovi prenosioци mogu biti *Turci* ili oni koji su došli u kontakt s Orijentom. Ukoliko je Beograd u devetnaestom veku izvor zaraze, on zahteva i uslovljava formiranje medicinskog prostora koji se preklapa s društvenim. Mesto na kojem se znanje oblikuje, više nije patološko, a zadatak njegovih čuvara – vojnika, lekara, sudija i sveštenika – postaje kulturni i politički. Oni se bore protiv *bolesti* zauzimajući normativni stav prema vlastitoj kulturi kao *zdravoj*.

7 U devetnaestom veku, strahovalo se od bolesti koje je raspoloživim znanjem i instrumentima bilo teško dijagnostikovati. Prvi simptomi kuge se, bar u izvesnoj meri, mogu poklapati sa simptomima kojima počinju druge infektivne bolesti. Neki od njih su kašalj i povišena temperatura.

Turci u Beogradu: vidljivi osvajači i nevidljive žrtve

Govor grada, u putopisima ostaje u funkciji podržavanja političkog diskursa. Propadanje Osmanskog carstva u devetnaestom veku, usložnjavalo je preplitanje političkih i trgovačkih interesa Austrougarske i Rusije s Velikom Britanijom, Francuskom, Pruskom i Italijom. Gotovo da nije bilo putnika u devetnaestom veku koji se nije pozabavio ovim pitanjem. Osmanskom carstvu bližio se kraj, što je neophodnim učinilo preraspodelu njegovih poseda. U borbi za preraspodelu nekadašnjih osmanskih teritorija, Velika Britanija je izrazila zabrinutost za hrišćanske narode Balkana (Lazarević Radak, 2013, 44). Kao mesto na kojem se ispisuje politički tekst, grad govori o nefunkcionalnosti, nepotrebnosti, istrošenosti i zastarelosti principa na kojima je Osmansko carstvo izgrađeno. Nekadašnji osvajači, u devetnaestom veku više ne mogu probuditi ničije simpatije. Pod njihovom vladavinom margina Evrope postaje porozna, a njena površina oštećena. Tako *zapušteni* grad postaje izvor zaraznih bolesti i pretili da ugrozi čitav kontinent. Slike grada sugerišu da nema terapije za „bolesnika s Bosfora”. Stoga je jedino što se može lečiti geografija grada. Do „terapeutskog” pristupa geografiji Beograda, putnici će doći uvođenjem diskursa koji se umnožavaju oko Istočnog pitanja, jednog od ključnih političkih sporova kojima se odlučivalo o poziciji Osmanskog carstva i naroda koji su živeli na njegovoj teritoriji. Britanski mediji podstaknuti Gledstonovom liberalnom politikom, sve češće će izveštavati o nepravdi koja je zadesila „male hrišćanske narode Balkana”, pozivati se na slike *nasilja* i *zaostalosti* i konstruisanjem „svirepih Turaka”, produbljivati viktimizaciju naroda koji su dugo čekali „oslobodjenje” od „kulturno” nepodesnih gospodara. Ovakva slika Balkana dominiraće britanskim medijima u narednih nekoliko decenija i kreirati sliku Britanije kao političkog, kulturnog i moralnog „oslobodioca” Balkana (Bracewell 1988, 91–117). Za Beograd više neće biti odlučujuća orijentalna kultura, već težnja za izgradnjom modernih zgrada i drugih materijalnih oznaka koje tek treba da pokažu rezultate sprovođenja „prava na opredeljenje balkanskih naroda”. Nakon entuzijazma koji će putnici ispoljiti pred Prvi svetski rat, nastupiće dominacija diskursa o nemogućnosti kreiranja novog grada koji treba da zameni ostatke prethodnog. Problem ove simboličke geografije biće, kako to pokazuju međuratni putopisi, nevidljivo i kontinuirano prisustvo *Turaka* i takozvanog „orijentalnog mentaliteta” stanovništva koje naseljava Beograd. Nesolidno izgrađeni Beograd i njegovo okruženje, iznova će u britanskim i američkim putopisima biti predstavljeni kao „geografije pustoši” i „gradovi utvara”. Iz nevidljivosti izroniće slike proteranih, „pravednih gospodara”, a zapravo žrtava nemara politički i administrativno potčinjenih Slovena. Ovog puta semantika diskursa biće drugačija. Entuzijazam izgradnje zameniće razočaranje usled nedosledno sprovedenog principa samoopredeljenja, koje je, kako tvrde engleski putnici, dovelo do pogrešne političke procene u korist Južnih Slovena (Spender 1925; Footman 1935). Nekada svirepi, sablasni gospodari, postaće senke i žrtve Beograda, koji

raste preko svojih mogućnosti i za račun vlastite funkcionalnosti. Grad u kojem će se savetnik britanskog premijera Lojda Džordža, Harold Spender iznova spoticati o iste pločnike, grad poplava, ljudi u gumenim čizmama, s brojnim nerešenim infrastrukturnim problemima, postaće mesto žaljenja za „uzvišenim i veličanstvenim gospodarima” (Footman 1935, 124). Nevidljivi gospodar, sada je bezazlena figura koja izranja iz istorijske tame: „Možete ih videti kako nude šarene lizalice, kandirano voće i razne bombone” (Yovichich 1926, 76). Podržavajući ovu reprezentaciju slikama političke beznačajnosti beogradskih *Turaka*, putnici će, između dva svetska rata, ovo stanovništvo prepoznavati tek kao deo ukupne scenografije „loše izgrađenog Beograda” (Footman 1935, 80).

Literatura

- Ansted David Thomas. 1863. *Hungary and Transilvania*. London: Allen and Co.
- Atkinson David, Jackson Peter. 2008. „O kulturnim i kritičkim geografijama”. U *Kulturne geografije: kritički rečnih ključnih pojmova*, prir. David Atkinson, Peter Jackson, 9–22. Zagreb: Disput.
- Barthes, Roland. 1981. *Camera Lucida: Reflections on Photography*. New York: Hill and Wang.
- Bart, Rolan. 2010. *Zadovoljstvo u tekstu i Varijacije o pismu*. Beograd: Službeni glasnik.
- Boileau, Charles Eliot. 1908. *Turkey in Europe*. London: Edward Arnold.
- Brigz, Ejza. 2001. *Društvena istorija Engleske*. Novi Sad: Svetovi.
- Bracewell Wendy. 1988. „Opinion-makers: The Balkans in British Popular Literature, 1856–1876”. In *Jugoslovensko-Britanski odnosi/Yugoslav-British Relations*, ed. Petar Kačavenda, 91–117. Belgrade: Institut za savremenu istoriju.
- Claridge, Richard. 1836. *A Guide Among the Danube from Vienna to Constantinopol, Smyrna, Athens, the Morea, the Ionian Islands and Venice*. London: F.C: Vestley.
- Cresswell, Tim. 2008. „Moralne geografije”. U *Kulturna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova*, ur. David Atkinson, Peter Jackson, 173–180. Zagreb: Disput.
- Daglas, Meri. 2001. *Čisto i opasno*. Beograd: XX vek.
- Deleuze, Gil. 1990. „Plato and the Simulacrum”. In *The Logic of Sense*, ed. Mark Lester. New York: Columbia University Press.
- Evans, Arthur. 1973. *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka avgusta i septembra 1875. sa istorijskim pregledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slavonce i Staru dubrovačku republiku*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Forester, Tomas. 1857. *Danube and the Black Sea*, London: Edward Stanford Charing Cross.
- Footman, David. 1935. *Balkan Holiday*. London, Toronto: William Heineman.
- Fuko Mišel. 1998. *Arheologija znanja*. Beograd: Plato.
- Fuko Mišel. 2009. *Rađanje klinike*. Novi Sad: Medditeran Publishing.
- Goldsvorti, Vesna. 2005. *Izmišljanje Ruritanije*. Beograd: Geopoetika.
- Gervas Stela, Rose, Fransoa. 2010. „Predgovor”. U *Mesta Evrope*, prir. Stela Gervas, Fransoa Rose, 5–8. Beograd: XX vek.

- Hubbard Phil. 2008. Prostor/mjesto. U *Kulturna geografija: kritički rječnik ključnih pojmova*, prir. David Atkinson, Peter Jackson, David Sibley, 71–79. Neil Washbourne, Zagreb: Disput.
- Houghton Walter. 1968. *The Victorian Frame of Mind 1830/1870*. New Haven and London: Yale University Press.
- Ignjačević, Svetozar. 2000. *Zemlja čuda u izlomljenom ogledalu (ponovo)*. Beograd: Srpska književna zadruga i Filološki fakultet.
- Iver, Nojman. 2011. *Upotrebe Drugog: istok u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Službeni glasnik, Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Jovanović, Slobodan. 1972. *Rečnik književnih izraza*. Beograd: BIGZ.
- Kačari, Masimo. 2010. *Geofilozofija Evrope*. Beograd: Plato.
- Kuran-Burčoglu, Nedret. 2010. „Predstave ‘Turčina’ u nemačkim medijima od ranog modernog doba do prosvetiteljstva”. U *Imaginarni Turčin*, ur. Božidar Jezernik, 83–95. Beograd: XX vek.
- Kinglake, Alexander. 1848. *Eothen or Traces of Travel From the East*. New York: George Putnam.
- Kristeva, Julija. 1989. *Moći užasa*. Zagreb: Naprijed.
- Jelavich, Barbara. 1995. The British Traveller in the Balkans: the Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces. *The Slavonic and East European Review* 33 (81): 396–41.
- Lazarević Radak, Sanja. 2011. *Na granicama Orijenta: predstave o Srbiji u engleskim i američkim putopisima između dva svetska rata*. Pančevo: Mali Nemo.
- Lazarević Radak, Sanja. 2013. *Otkrivanje Balkana*. Pančevo: Mali Nemo.
- Muršič, Rajko, Jezernik Božidar. 2007. „Introduction: the Balkans in/and Europe”. U *Europe and Its Other: Notes on the Balkans*, ur. Božidar Jezernik, Rajko Muršič, Alenka Bartulović, 7–10. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Zupaničeva knjižnica.
- Moren, Edgar. 1994. „Temelj bez temelja”. U *Čovek Evrope*, prir. Tomislav Gavrić, 73–75. Novi Sad: Prometej.
- Momčilović, Branko. 1993. *Britanski putnici o našim krajevima u 19. veku*. Matica srpska: Novi Sad.
- Muršič, Rajko. 2010. „O simboličkom drugojačenju”. U *Imaginarni Turčin*, ur. Božidar Jezernik, 31–44. Beograd: XX vek.
- Millet Francis Davis. 1893. *From the Black Forest to the Black Sea*. New York: Harper and Brothers.
- Mackenzie Muir Georgina and Irby, Adelina. 1867. *Travels in Slavonic Provinces of Turkey in Europe*. London: Bell and Daldy.
- Pavlović, Stevan. 2004. *Istorija Balkana*. Beograd: Clio.
- Pomijan, Kšištof. 2010. „Evropa: stvarna topografija i mentalne topografije”. U *Mesta Evrope*, ur. Stela Gervas i Fransoa Rose, 47–62. Beograd: XX vek.
- Pietrzak, Malgorzata, Angiel Marek. 2018. The symbolic dimension of the city – the presence of a dragon in the urban space of Krakov. *Urban Development Issues* 57 (1): 41–52.
- Pardoe, Julia. 1854. *The City of the Sultan and Domestic Mannaers of the Turks*. London: Routledge and Co.

- Pisarev, Nastasja. 2013. *Poslednja staza heroja*. Pančevo: Mali Nemo.
- Ransijer, Žak. 2008. *Politika književnosti*. Novi Sad: Adresa.
- Ristić, Ljubodrag. 2001. „Shvatanja i tumačenja Istočnog pitanja u engleskim putopisima o srpskim prostorima XIX vek”, U *Evropa i istočno pitanje: političke i civilizacijske promene*, ur. Slavenko Terzić, 72–88. Beograd: Istorijski institut, SANU.
- Said, Edvard. 2003. *Krivtvočenje islama*. Zagreb: Tridvajedan.
- Sadik, Mohammad, Karini Ibrahim, Tayabeh Moradi Mehri. 2015. Bazaar as a Symbol of Culture and the Architecture of Commercial Spaces in Iranian-Islamic Civilization. *Science Journal (CSJ)* 36 (6): 428–437.
- Spender, Harold. 1925. *The Cauldron of Europe*. London: H.F. & G. Whiterby.
- Tcherson, Parnauvel. 1855. *A Trip to Turkey and Travellers Guide to the Turkish Capital*. London: Houlston and Stoneman.
- Tju, Filip. 2006. *Savremeni britanski roman*. Novi Sad: Svetovi.
- Yovichich, Lena. 1926. *Pages from here and there in Serbia*. Belgrade. London: State printing works.

Primljeno: 15.06.2019.

Odobreno: 15.10.2019.

Sanja Lazarević Radak

The masters and victims of the city: The representations of *Turks* in Belgrade (1833–1935)

Abstract: From the mid-nineteenth century to the end of Ottoman rule in Belgrade, British travelers rarely had direct contact with *Turks* (italics signifies that the term in this discourse is used metaphorically as oriental and imaginary Other). By the end of nineteenth century architectural objects, scenes like garbage empty streets, old and ruined houses, abandoned neighborhoods, smell of rotting on bazaars, „dry and wicker” fruits and flowers reveals the history of the city and the population that settles it. Instead of the usual analysis of discourse on *Turks*, the images of the city are regarded mediators and filters in the perception of *Turks*. The city with its spatial characteristics is discovering their absence, instead of their presence on the streets of Belgrade. While the city speaks with its own language, the rule of the Ottoman Empire is slowly losing its former power. Travelers are influenced by a political liberal power advocating the Right to self-determination of the people and the creation of the National States in the Balkans. Belgrade is becoming a witness to this important political problem. Its „neglect”, „silence”, on its streets, poorly built, steep and curvy streets, the presence of htonian beings such as wolf, raven, and magpie, suggest that the end of the Ottoman rule is near. The Semlin quarantines became border areas where the spread of the „infectious disease” of the metaphorically understood domination of „Orient” should be stopped. So quarantines for patients infected with plague become hospitals where „The

Bosphorous patient” must stay until new political circumstances arise. However, when the Ottoman rule in the Balkans was over, the images of Belgrade were more or less the same. Once again, Belgrade was represented as unregulated, chaotic and *dirty* place ruled by the South Slavs. Its materialization becomes a witness of the impossibility of the consistent implementation of the rights of the peoples to self determination.

Key words: *Turks*, Belgrade, symbolic geography, British travelogues, discourse, city, orientalism